

קידוש וסעודת שבת קודם ערבית - עיון בדעת הגר"א

משפחות לא מעטות נוהגות בשבתות הקיץ לקבל שבת בסמוך לפלג המנחה. אירע מעשה שמשפחה כזו התארכה במקום שלא היה 'מנין מוקדם'. האם מותר לה לקבל שבת באמירה, ולקדש ולהתחיל את סעודת השבת, ובמהלך הסעודה או אחריה לצאת ולהתפלל ערבית עם הציבור?

לכאורה התשובה פשוטה: הלכה מפורשת היא ש'פורס מפה ומקדש' (או"ח סי' רעא סע' ד). כלומר, במקרה שאכלו סעודה קודם השבת והסעודה נמשכה ונכנסה השבת וחלה חובת הקידוש², יש לעצור את הסעודה ולקדש ואז להמשיך בסעודה, ואחרי הסעודה להתפלל תפילת ערבית של שבת (ואכמ"ל בפרטי דיני 'פורס מפה ומקדש'). וכתב המשנה ברורה (שם ס"ק יא):

ואם רוצה לקבל שבת מבעוד יום ולקדש ולאכול ולהתפלל ערבית אח"כ בלילה - רשא³, ובתנאי שיהיה [=שיתחיל את הסעודה] חצי שעה קודם זמן מעריב כדלעיל בסימן רל"ה סע' ב'.

נראה אם כן שההצעה שהועלתה לעיל מפורשת להיתר בדברי המשנה ברורה⁴. וכן העלה בשו"ת משנה הלכות ח"ד סי' ל לגבי ליל שמחת תורה בחצר האדמו"ר מצאנז, שבו היה קשה לרבים לחכות עד לאחר ערבית וההקפות שהאדמו"ר מקלויזנבורג היה נוהג לעשות סמוך לחצות הלילה, ופסק הר"מ קליין זצ"ל שיוכלו לקדש ולאכול ולהתפלל ערבית בציבור אחרי הסעודה.

אכן בכף החיים (סי' רעא ס"ק כב) כתב שעל פי דברי האר"י אין לעשות כן, כיוון

1 לא נדון כאן בשאלות ההלכתיות העולות מקבלת שבת מוקדמת. כגון: האם ניתן לסמוך על שיטת ר' יהודה במקום שנוהגים כרבנן בלבד לגבי זמן ערבית ומהו זמן פלג המנחה (אם מהשקיעה או מצה"כ) ועוד, והדברים התבארו בספרי האחרונים.

2 ועיין הערת הגרש"ז בשש"כ (פרק נב הע' ט) שלמרות שלכאורה זמן ערבית הוא בלילה וא"כ חובת הקידוש היא בזמן הראוי לערבית - אעפ"כ אמרינן שכבר מהשקיעה חלה חובת הקידוש.

3 ולכאורה ע"י הצעה זו ניתן להימנע מהבעיה שהעלו האחרונים כיצד מי שהתפלל ערבית יכול להוציא נשים שלא התפללו ידי חובת קידוש, הלא כבר יצא בתפילה יד"ח קידוש מהתורה. ובאופן זה גם סומך גאולה לתפילה בערבית.

4 ואכמ"ל בשיטות הפוסקים אי מהני לאכול סעודת שבת מבעוד יום - פשוטות השו"ע להיתר, ויש המחמירים לאכול כזית פת לאחר צה"כ.

שסדר 'עליית העולמות' בשבת מכוון לכך שקודם מתפללים תפילת ערבית ואח"כ מקדשים, ואם משנה "הרי הוא מהפך את הסדר הנעשה בליל שבת".

וכך כתוב בהנהגות הגר"א ב'מעשה רב' (סי' קיז):

זה לשון הרב המאור הגדול המפורסם המנוח מורנו ורבנו הרב חיים כ"ץ מ"ץ דקהילתנו, ונתבקש בישיבה של מעלה בצפת תוב"ב: עי' סי' רע"א במ"א ס"ק ה' שכתב ונ"ל דאם רוצה [לקבל שבת מבעוד יום] כו'. ושמעתי בשם הגאון החסיד שאמר שזה אינו נכון, מדאמרינן בברכות [דף כ"ז ע"ב] רב צלי של שבת כו', ת"ש א"ר נחמן אמר שמואל כו', משמע דוקא כשמתפלל תחילה אז יכול לקדש מבעוד יום, אבל כשאינו מתפלל אינו יכול לקדש. וכן מצאתי בראב"ן סי' ק"ע שכתב והמתפלל של שבת בע"ש מבע"י מדעת⁵ מקדש נמי על הכוס מבע"י, משמע דוקא שהתפלל תחילה. עכ"ל הרב ר' חיים כ"ץ.

אמנם בהגהות פעולת שכיר על מעשה רב שם דחה את השמועה הזו בשם הגר"א, וכתב שמה שכתבה הגמ' שמתפלל - היינו משום דבתפילתו קיבל את השבת, ולכן רק אחרי כן קידש, אבל אם יקבל שבת באופן אחר בוודאי שיוכל לקדש גם קודם ערבית⁷. אך הרא"ש בסוגיא (ברכות פ"ד סי' ו) כתב שרב קיבל על עצמו שבת בהדלקת הנרות, ומשמע שלמרות שקיבל עליו את השבת קודם הוא התפלל ערבית ורק לאחר מכן קידש.

ואכן לולא דברי ר"ח כ"ץ הנ"ל בשם הגר"א היה מקום לומר שהגמרא שם רק ביררה האם מי שמתפלל ערבית מבעוד יום יכול גם לקדש בע"ש, ועל זה אמרה הגמרא "אמר רב נחמן אמר שמואל מתפלל אדם של שבת בערב שבת ואומר קדושה על הכוס", אבל אין הכרח שזהו סדר הפעולות דווקא. והעניין עדיין צריך בירור.

בכל מקרה לא ברור טעמה של הנהגה זו: מדוע שאי אפשר יהיה להתפלל ערבית אחרי הסעודה (אם לא מסיבות קבליות וכמו שכתב ב'כף החיים')? ועוד, מסוגיית 'פורס מפה ומקדש' מוכח שניתן לקדש ולאכול סעודת השבת עוד קודם שמתפלל ערבית!

5 לאפוקי אם קיבל בטעות, כמבואר שם בתחילת הסימן.

6 עיין ראב"ן מהד"ר דבילצקי, שהעיר שם שראב"ן העתיק לשון הגמ', וא"כ הדיוק בשם הגר"א צ"ע.

7 יש שרצו לבאר שכוונת הגר"א היא שאי אפשר לקבל שבת ע"י קידוש, אבל באמת גם הגר"א יודה שאם מקבל עליו את השבת בפה יוכל לאכול סעודה ולהתפלל ערבית אחריה (עיי"ש בהגהות פעולת שכיר, ועי' שו"ת מגדנות אליהו ח"א סי' ככה שדן בזה).

ולענ"ד נראה להסביר את השמועה בשם הגר"א כדלקמן:

נחלקו ראשונים בגדרה של תוספת שבת, יש האומרים שחיובה מהתורה, יש האומרים שהיא מדרבנן, ויש האומרים שאין בה חיוב כלל (עי' ביאור הלכה סי' רסא סע' ב ד"ה ו"א). דעת הגר"א (בביאורו שם) לפסוק כהבנתו בדעת הרמב"ם שאין היא חיוב מהתורה אלא מצוה מדרבנן. לשיטות הסוברות שתוספת שבת היא מצוה מדרבנן תמה המרדכי (מגילה רמז תשצא) כיצד ניתן לקדש בזמן שאינו שבת מדאורייתא, והסביר שכיוון שהחיוב מדאורייתא עתיד לבוא חשיב המקדש כבר-חיובא כבר מעכשיו (ועי' קובץ שיעורים ח"ב סי' ל בביאור שיטתו, ואכמ"ל). והמג"א (ריש סי' רסז) תמה על דבריו, שהרי קיי"ל להלכה שקטן שחייב מדרבנן בברכת המזון אינו מוציא את הגדול למרות שעתיד לבוא לכלל חיוב, מכאן שחיוב שעתיד לבוא אינו הופך את המצב כבר עכשיו לחיוב! ויישב קושיא זו בעל מנחת חינוך (מצוה לא אות א ד"ה ומבואר בר"מ [ס"ק ח במהדורת מ"י]) על פי דברי הרמב"ם (כט, יא): "יש לו לאדם לקדש על הכוס ערב שבת מבעוד יום אף על פי שלא נכנסה השבת, וכן מבדיל על הכוס מבעוד יום אף על פי שעדיין היא שבת, שמצות זכירה לאומרה בין בשעת כניסתו ויציאתו בין קודם לשעה זו במעט", שמשמע מדבריו שמצות הקידוש היא להזכיר את השבת מעט קודם כניסת השבת, ואין מצוה זו קשורה לחלות קדושת השבת או לאיסורי המלאכה⁸. על פי זה יתכן שהגר"א סבר שאם מקבל שבת מפלג המנחה אכן אינו יכול עדיין לקדש, שהרי אין זה מוגדר כ'קודם לשעה זו במעט', ואין ניכר שזהו קידוש לכבודה של השבת ולא אמירת דברים בעלמא. כך גם למרות שיתכן שישנה מצוה מדרבנן של תוספת שבת עדיין אין בתוספת זו חשיבות מספיקה כדי להראות שהקידוש שנעשה הוא לכבוד השבת, ורק אם מתפלל ערבית קודם יכול לקדש, כי תפילת ערבית של שבת שייכת כבר ל'יום הבא'⁹ (וההיתר להתפלל ערבית קודם הלילה הוא מפאת שניתן לסמוך על דעת ר' יהודה, עיין רמב"ם הל' ברכות פ"ג ה"ז ובכס"מ שם), וניכר שאמירת הקידוש וזכירת השבת קשורה כבר לשבת¹⁰.

8 לדעת הגרשז"א (מנחת שלמה ח"א סי' ג ד"ה אולם) זמן זה הוא לאחר תקיעה שלישית של ערב שבת (עי' רמב"ם הל' שבת פרק ה ה"ט) וא"כ זהו זמן מועט ביותר. ובתשובות והנהגות (ח"ה סי' עג) כתב הר"מ שטרנבוך ש'מעט' היינו חצי שעה.

9 עיין שו"ע או"ח סי' ל סע' ה שאם התפלל ערבית מבעוד יום כבר אסור לו להניח תפילין, שכבר קבע את הזמן ללילה. גם לגבי הפס"ט אם כבר התפללו הקהל ערבית נפסק שאינה יכולה כבר לעשותו, עי' יו"ד סי' קצו סע' א ברמ"א.

10 יש להעיר על הסברנו, שהרי תפילת ערבית רשות, וכיצד מעשה של 'רשות' יגרום לכך שיהיה ניתן לקדש? אמנם נראה שתפילה ערבית אינה אלא 'סימן' לכך שהקידוש שיעשה לאחר מכן אכן ייכנס להגדרה של 'קודם לשעה זו במעט'. ולפי דברינו יצא, שבסמוך מאוד לשבת יהיה ניתן

לפי הסבר זה תתישב שאלתנו על הגר"א מדין פורס מפה ומקדש, שהרי שם כבר קידש היום ושקעה החמה, ואז בוודאי שאין בעיה לקדש, אך ההנהגה הכתובה במעשה רב עוסקת בקבלת שבת זמן רב קודם לכן¹¹.

לעשות קידוש גם ללא תפילת ערבית לפני כן. ועיי' דגול מרבבה סו"ס רסא שחילק בין קבלת שבת בפה לקבלת שבת באמצעות תפילת ערבית, שבראשונה הקבלה היא רק על איסורי המלאכה, ובתפילת ערבית זוהי קבלת עיצומו של יום, והאריך ביסוד זה שו"ע הרב בקו"א שם (סע' ג), והוסיף שאפילו לדעת הרמב"ם שאין לו דין תוספת שבת, נאסר במלאכה אחר ערבית דחשיב שקיבל כבר את עיצומו של יום. ואף אם לא נקבל את חידושו זה (שהרי צ"ע מהיכן הוציא זאת בדעת הרמב"ם, ועי' בספר אז נדברו ח"א בסימנים הראשונים, ובעיקר בעמ' טו-טז), למדנו שאם מתפלל ערבית חשיב כבר כ"יום הבא'.

11 להסבר נוסף בשיטת הגר"א עיי' נפש הרב עמ' קנח, שדימה זאת להלכה שיש להתפלל מנחה קודם סעודה שלישית, כי לכל סעודה בעיני תפילה שלפניה כדי לקיים בזה חציו לכם וחציו לה', עיי"ש וצ"ע. ועי' בקובץ ישורון ה עמ' שנח במאמר מאת הרב נפתלי יגר.

במדרש (מכילתא ויסע פרשה ג), כיצד היה המן יורד? רוח צפונית יוצאה ומכבדת העפר מעל פני הארץ, ואח"כ הטל יורד ומשווה את פני הקרקע, ואח"כ היה יורד המן עליו. ויעל המן אין כתיב כאן אלא "ותעל שכבת הטל", מלמד שהיה הטל יורד מן השמים ומכסהו, והיה טל מלמעלה וטל מלמטה, והיה מכוסה כמונח בקופסא. ולפי המדרש יתפרש הפסוק "ובבקר היתה שכבת הטל סביב למחנה" - זהו הטל מלמטה כדי להשוות פני הקרקע, "ותעל שכבת הטל", זהו טל מלמעלה שהיה יורד על המן אחר שהיה המן "על פני המדבר" יורד על "דק מחספס דק ככפור". ומזה יש לך להתבונן ולהבין בדברי רז"ל שאמרו פורס מפה ומקדש. והכוונה להם לתת על השולחן שתי מפות אחת מלמעלה ואחת מלמטה והפת באמצע, זכר למן שהיה טל מלמעלה וטל מלמטה והמן באמצע. רבנו בחיי שמות פרק טז פס' יג